

УДК 111.852

*Людмила Усікова***ВПЛИВ ІДЕЙ ТА ДУХОВНОЇ ПРАКТИКИ ІСИХАЗМУ
НА СТАНОВЛЕННЯ ЕСТЕТИЧНОЇ ДУМКИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ**

Стаття присвячена розгляду ролі християнства, зокрема ідей і духовної практики ісихазму в становленні естетичної думки й релігійно-естетичних транспозицій мистецтва Київської Русі.

Ключові слова: естетична думка, історія української естетики, мистецтво Київської Русі, ісихазм, «умна» молитва, релігійно-естетичні транспозиції в мистецтві.

*Liudmyla Usikova***EFFECT OF IDEAS AND SPIRITUAL PRACTICES HESYCHASM ON THE DEVELOPMENT
OF AESTHETIC THOUGHT OF KIEVAN RUS**

This article is devoted to the role of Christianity, in particular to the ideas and spiritual practices of Hesychasm, in the formation of aesthetic thought and artistic transposition in the art of Kyiv Rus. Although such scholars as S. Averintsev, V. Bychkov, D. Kucheryuk, L. Levchuk, D. Likhachev and others devoted their attention to consideration of Kyiv Rus pre-aesthetic thought, they almost haven't researched the Hesychast aspects of the culture and art of Kyiv Rus. On the other hand, issues of Hesychasm are best represented in the writings of religious thinkers. In particular, Professor J. Meyendorff has many works devoted to the researching of Hesychasm as the spiritual and ideological foundations of Byzantine theology. Father I. Ogienko, a well known researcher of the Hesychast component of Orthodoxy, is the author of many works on the establishment of the Orthodox Church in Ukraine. Issues related to the theoretical foundations of Orthodox thought and culture, achieved academic relevance only after the realization of Ukrainian independence. This also gave impetus for the consideration of Hesychasm as a mystical and spiritual current throughout Eastern Christianity. Among the local researchers of Orthodox Hesychasm, its essence and enculturation should mention the academic works of S. Zaitseva, V. Lychkova, G. Neny, C. Horuzhy, S. Shumilo and other philosophers, estheticians, culture researchers philologists.

However, despite the rather broad source base Humanities Research devoted to the coverage of Hesychasm, a significant number of issues associated with the inner meaning of Hesychasm, in religious practices and spiritual culture, are still being ignored by researchers, especially in the field of cultural studies, aesthetics and art history. The influence of Hesychasm as a philosophical and spiritual practice during the formative period of the original Kyiv Rus art and aesthetic thought incorporated in it, are not reflected in their writings. Therefore, basic religious-ideological components of axiosphere and aesthetic realm of Kyiv Rus is being lost. The proposed article is devoted to this problem.

Hesychasm, having long established the religious, ideological and cultural features, established the important phenomenon of monasticism in ancient spirituality, and the further promotion of the «life-giving», of Kyiv Rus Orthodoxy. With this in mind, it is culturally and historically appropriate to consider the influence of the Hesychast tradition on the development of Old Russian art heritage and the corresponding formation of national aesthetic thought and culture

Key words: aesthetic idea, history of Ukrainian aesthetics, art of Kievan Rus, hesychasm, ongoing «heart» prayer, religious and aesthetic transposition in the art of Kievan Rus.

*Людмила Усікова***ВЛИЯНИЕ ИДЕЙ И ДУХОВНОЙ ПРАКТИКИ ИСИХАЗМА
НА СТАНОВЛЕНИЕ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ КИЕВСКОЙ РУСИ**

Статья посвящена рассмотрению роли христианства, в частности идеям и духовной практике исихазма в становлении эстетической мысли и религиозно-эстетических транспозиций Киевской Руси.

Ключевые слова: эстетическая мысль, история украинской эстетики, искусство Киевской Руси, исихазм, «умная» молитва, религиозно-эстетические транспозиции в искусстве Киевской Руси.

Проблеми, пов'язані з теоретичними основами православної думки і культури, отримали наукову актуальність лише з набуттям незалежності України. У 90-х роках ХХ ст. відбулися численні теоретичні конференції, де розглядалися актуальні питання духовної й культурної ролі Церкви, православної думки загалом, що дало поштовх і для розгляду ісихазму як містико-духовної течії східного християнства.

Розгляду зародків естетичної думки в Київській Русі приділяли увагу такі науковці, як С. Аверінцев, В. Бичков, Д. Кучерюк, Л. Левчук, Д. Лихачов та інші. Але в інших працях ісихастські аспекти киеворуської культури і мистецтва майже не досліджені. З іншого боку, проблематика ісихазму якнайкраще розкрита у творах релігійних мислителів. Зокрема, професору Іоанну Мейєндорфу належить чимало праць, присвячених дослідженню ісихазму як духовно-світоглядної основи візантійського богослов'я: «Візантійський ісихазм: історичні, богословські і соціальні проблеми», «Візантійське богослов'я» та інші. Відомим дослідником ісихастської складової православ'я є також отець Іван Огієнко, автор багатьох праць, присвячених історії становлення православної церкви на Україні. У своїх книгах релігійні автори простежують православно-християнську містичну традицію, витоки якої вони вбачають у ранньому єгипетському чернецтві (II–III ст.). Серед вітчизняних дослідників православного ісихазму, його суті та інкультурації треба відзначити наукові доробки С. Зайцевої, Г. Нені, С. Хоружого, С. Шуміло та інших філософів, культурологів, філологів.

Однак, незважаючи на достатньо широку джерельну базу гуманітарних досліджень, присвячених висвітленню ісихазму, значне коло питань, пов'язаних із внутрішнім сенсом ісихазму в релігійних практиках і духовній культурі, залишається поза увагою дослідників, особливо у сфері культурології, естетики, мистецтвознавства. Вплив ісихазму як світогляду і духовної практики на формування самобутнього киеворуського мистецтва та інкорпорованої в нього естетичної думки в їх працях не відображений, відтак втрачається системоутворюючий релігійно-світоглядний компонент аксіосфери та естетосфери Київської Русі.

Отже, причина необхідності звернення до цієї теми пояснюється значущістю важливого феномену чернецтва в давньоруській духовності – ісихазмом, який визначив конфесійні, світоглядно-культурні особливості і подальший поступ «життєдайного» киеворуського православ'я. З огляду на це, є культурно-історично доцільно розглянути вплив ісихастської традиції на розвиток давньоруської мистецької спадщини та відповідне становлення вітчизняних естетичних ідей.

Естетична думка Древньої Русі до XIII ст. не була представлена спеціальними творами, як і не досліджена цілісно до сьогодні. Спираючись на відомі нам давньоруські тексти, необхідно зазначити, що більшість їх мала не богословське, а богослужбове призначення. Текстологічний матеріал з передісторії української естетики дають нам літописи, повчання, «слова» та агіографічна література, які свідчать про естетичну насиченість духовної атмосфери тієї доби. На противагу культурі архаїчного типу мислення, після Хрещення Русі йшло формування християнського світогляду, в основі якого знаходилися ідеї універсальної любові, істини та благодаті, що потребувало більш високого рівня самопізнання, розумової й емоційної саморефлексії. У центрі культурних процесів утверджуються нові принципи релігійно-світоглядного об'єднання людей, поступово витісняючи язичництво і пов'язану з ним систему міфологічних і художніх цінностей на периферію духовно-естетичного розвитку. Саме ці принципи сформували самобутній, реалістичний і водночас сакральний у своїй основі світогляд, який став основою становлення киеворуської естетичної думки, імплантованої в мистецтві. Специфіка цього світогляду відобразилася в багатьох формах художньої творчості, серед яких література отримала особливий статус як форма буття Слова, Книги, Софії [5, с. 424–425].

Велике значення для транспозиції християнських ідей у культуру і мистецтво Київської Русі мав ісихазм. Ісихазм – це духовна практика безперестанної сердешної, «умної» молитви, яка прийшла на Русь разом з її християнізацією і монашеством, перш за все афонським. Основи цього містичного вчення і способу чернечого життя були сприйняті русичами разом із прийняттям східного християнства й органічно увійшли до естетосфери Київської Русі [12, с. 137]. Цікаво, що перші чернечі печери на території сучасної України з'явилися в Криму в добу раннього християнства.

Естетико-сакральна спорідненість ісихазму й духу східнохристиянського мистецтва зумовлена єдиним анагогічним намаганням духовно-чуттєво осягнути і передати в поняттях, метафорах, символах, сюжетах і образах сокровенне в Сущому, Божу «енергейю» в синергії молитви і храмової літургії. Гностичне як праобраз естетичного пізнання через переживання світла Істини було подібним релігійному і відбувалося разом із спогляданням Бога в Його світлових еманациях [11, с. 9].

Отже, ісихазм – це не просто релігійно-містичне вчення, а певна форма світогляду, яка охоплювала сакральні, філософські та естетичні ідеї. Його поширення серед релігійних діячів і освічених верств давньоукраїнського суспільства мало велике значення для засвоєння провідних філософських та естетичних ідей того часу, зокрема неоплатонізму, в його візантійському варіанті теології та естетики.

Традиція ісихазму була перейнята та поширена в Київській Русі перш за все преп. Антонієм, який заснував ісихастські печерні школи (Київ, Чернігів) і разом з учнями та послідовниками сприяв розповсюдженню давньоруського книжництва. Згодом учні Антонія Печерського – послідовники ісихазму – розійшлися по всій Русі-Україні та оселилися в скитах і монастирях, що були центрами розвитку самобутньої киеворуської культури, мистецтва, освіти й письменства.

У результаті подвижницької діяльності преп. Антонія та його «київської печерної школи» скити-ісихастерії невдовзі охопили майже всю територію Київської Русі: вони з'являються, окрім Києва, в таких

культурно-політичних центрах держави, як Чернігів, Любеч, Новгород, Переяслав, Псков, Володимир-Волинський, Ярославль, Галич, Ростов, Суздаль, Туров та багатьох інших. Знаково-сміслові транспозиції ідей ісихазму в мистецтві та архітектурі того часу свідчать про те, що християнство на Русі було сприйняте і на художньо-естетичному рівні. Про це, зокрема, засвідчує і факт обрання християнства як державної релігії також і за його сакральну красу послами князя Володимира [9, с. 113].

У чому ж сакрально-естетичний сенс ісихазму? Як відбувається транспозиція ісихастських ідей у релігійне мистецтво, архітектуру, літературу? З погляду «транспонування» культу ісихії в художньо-естетичну сферу така ситуація зумовлювалася єдиним для киеворуських мислителів і творців релігійно-мистецьким світоглядом і християнським культурним контекстом. Якщо не можна наблизитися до Бога раціональними земними помислами і діяннями, то залишається шлях містичного, позараціонального і понадчуттєвого, духовного прагнення до Нього. Цим, наприклад, зумовлена краса храмів як єдиного місця на землі, де людина може безпосередньо, душею, серцем в ісихастській молитві зустрітися з Богом. Домінування апофатичного богослов'я утверджувало містичний, духовно-синтетичний, а не раціональний, логіко-дискурсивний шлях осягнення Бога. Про це свідчать уже перші християнські подвигники Київської Русі, які стояли на ісихастських позиціях гностичної віри, безперестанної мовчазної молитви, серцем, духовної синергії.

Які ж світоглядно-релігійні та художні особливості літератури і мистецтва Київської Русі, які мали «іманентну естетику» (В. Бичков) і сприяли становленню української естетичної думки? З прийняттям християнства давньоруська література отримала певну перевагу перед католицьким Заходом і мусульманським Сходом: вона розвивалася рідною старослов'янською мовою і була зрозуміла для всього киеворуського люду.

Писемна література, яка сформувалася в Київській Русі на початку XI ст., спиралася на два найважливіших джерела – усну народну творчість і християнську традицію, що прийшла з сусідніх держав, насамперед з Візантії, зокрема через Болгарію. Староболгарська мова стала основою церковнослов'янської, а також староукраїнською.

У творах християнських літераторів того часу широко використовувалися народні героїчні й обрядові пісні, загадки, прислів'я, приказки, замовляння і заклинання, відбувалася транспозиція й асиміляція також язичницького спадку в мові, художній формі та змісті літературних творів. За свідченням невідомого автора «Слова о полку Ігоревім», народні мотиви лягли в основу творчості «віщого Бояна», якого він назвав «соловійом старого часу» [13, с. 80–87]. Народні пісні й перекази широко використовувалися літописцями. Від усної народної творчості Древньої Русі у фольклорі українського народу збереглися найяскравіші зразки обрядової поезії – колядки і щедрівки, які з часом були інтегровані в християнську обрядову культуру.

З прийняттям християнства дух давньоруської людини був збагачений ісихастською ідеєю «Божественної енергії», про що свідчать численні згадки в літературних пам'ятках тієї доби. Прп. Іоанн Дамаскін, праці якого перекладалися старослов'янською мовою, енергію розумів як вроджену силу кожної суті. Саме цим він пояснює спорідненість сутей, бо «одна енергія». Крім цього, енергія є природна, і завжди перебуває в русі сила «умної душі», тобто її розум, що теж є енергією. Вчення про божественну енергію є догматичним обґрунтуванням ісихазму, спрямованого на відтворення прямого зв'язку людини з Богом. Енергія несе у собі потенцію буття і є прообразом сущого» [10, с. 13]. Молитовний збіг, духовна співтворчість ісихастського подвижництва означає синергійність – співпрацю, злиття божественної благодаті і вільної людської волі. У чернечій духовній практиці, як бачимо, релігійний зміст синергії має естетичні виміри, художні форми, особливо коли ісихія осмислюється як божественне, або радісне «художество» Духа, що складає основу естетики аскетизму.

Культ «мовчання» породив особливе ставлення до Слова, тиші, світла, сяяння, блиску, звуку, гармонії, символіки кольорів, що трансформувалися з візантійської естетики в естетичну думку і мистецьку практику Київської Русі, в традиції української культури [8, с. 118].

Говорячи про зліт давньоруської літератури після прийняття християнства, не можна забувати, що вона естетично багата насамперед своїм етнокультурним світовідчуттям. Вершиною художньої творчості стало органічне об'єднання складних і досить суперечливих світоглядних уявлень (язичництво з його тілесно-почуттєвим світосприйняттям, де людина «розчинена» в природі, і християнство з його заклик до відмови від грішного буття та орієнтація людини на вищі сакральні, божественні цінності) [3, с. 73].

Прийняття християнства вплинуло і на розвиток киеворуської церковної та світської архітектури. Протягом тисячоліть, починаючи з Трипільської культури, у східних слов'ян нагромаджувався багатий досвід самобутньої архітектури, склалися етнонаціональні традиції містобудування. За язичництва довгий час як головний будівельний матеріал використовувалася деревина, що була загальнодоступною. У центрі поселень знаходилися «гради», які слугували для захисту від ворогів, проведення племінних зборів і культових обрядів. Більшість споруд у давньослов'янських «градах» споруджувалася зі зрубів – колод, укладених у чотирикутні вінці. Зі зрубів будувалися і прості хати, і 2–3-поверхові тереми; зруби

закладалися в основу фортечних валів, які захищали від кочовників-номадів [2, с. 24]. Такі «гради» закладали онтологічні основи давньоруської софійності – криницю мудрої організації буття, лаштування етнокультурного світу як Космосу, а українського світовідношення – як «святovidношення», що влинуло на генезу естетичних ідей в етнонаціональній ментальності [7, с. 74].

Якісно новий рівень розвитку киеворуської архітектури пов'язаний з переходом від дерев'яного до кам'яного і цегельного будівництва. З прийняттям християнства почалося спорудження храмів, які являють собою автентичну давньоруську переробку візантійських зразків, але із збереженням «духу» сигнатури Софії у поєднанні з народними традиціями будівельно-архітектурного мислення. В архітектоніці киеворуських храмів закладалися підвалини основоположних принципів української естетики.

Перші муровані споруди були створені в період князювання Володимира Великого. На центральній площі древнього Києва звели церкву Успення Богородиці. (Церква була наречена Десятинною тому, що Володимир спеціальною грамотою відписав їй десяту частину великокняжих прибутків і закликав інших наслідувати цей приклад). Архітектоніка церкви стала зразковою і для інших храмових споруд у Київській Русі, втілюючи в собі естетичні принципи доцільності, міри, гармонії.

Найбільше поширення отримало хрестово-купольне планування соборів, що мало візантійське походження. Така композиція храму ґрунтувалася на християнській символіці, підкреслюючи її призначення для виявлення вищих сакральних цінностей, зокрема ісихастського спілкування з Господом через синергію «умної» молитви. Відповідно до духу східного християнства склепіння з центральним куполом спиралася на чотири стовпи, утворюючи хрестоподібну композицію. Кутові частини покривалися також купольними склепіннями. Зі східного боку, у вівтарній частині, до храму прибудовувалися апсиди – напівкруглі виступи, покриті половиною купольного склепіння. Внутрішні стовпи ділили простір храму на нефи, або нави (міжрядні простори).

Особливого значення надавалося куполу, який з погляду богослов'я храму, виконував не тільки естетичну, але й культову функцію. Його призначення – концентрувати духовну енергію людей, ісихастське «молитовне горіння» і спрямовувати синергійний імпульс до неба. Вважалося, якщо молитва окремої людини може «не дійти» до Бога, то молитва багатьох людей, сконцентрована куполом і синергією всіх віруючих, буде обов'язково почута. Згідно з візантійською традицією, куполи покривали свинцевими, позолоченими або ж забарвленими в зелений колір листами. Обидва кольори – золотистий і зелений – вважалися у Візантії сакральними, бо символізували «невидимий образ» Святої Трійці (Ісуса Христа) та пресвятої Богородиці – Діви [6, с. 103–109].

Церковна архітектоніка набула «руського» характеру через транспозицію візантійського ордеру в естетику етнокультурного «святovidношення», де ісихазм стає провідним духовним началом.

Загалом у мистецтві Київської Русі, як і в середньовічному мистецтві Західної Європи, архітектурі належало провідне місце. Живопис, різьблення по каменю, художнє лиття залежали від архітектурно-художнього задуму і місцевих традицій. Принципи храмової архітектоніки як принципи естетичного мислення (гармонійно-композиційні, духовно-символічні, синергійно-ісихастські) перейшли на інші види мистецтв.

У лоні естетики церковної архітектури розвивалися й естетичні ідеї образотворчого мистецтва. Провідними жанрами образотворчого мистецтва Київської Русі були мозаїка, фреска, іконопис та книжкова мініатюра.

Жанри монументального живопису – фреска і мозаїка – склалися на основі візантійських художніх шкіл. Фресками – розписами водяними фарбами по сирій штукатурці – вкривалися стіни православних храмів. Така техніка вимагала від художника високої майстерності, швидкого і точного нанесення малюнка і фарб. Відповідно всю композицію необхідно було виконати протягом одного дня. Ці фарби добре вбиралися, висихали разом із штукатуркою, завдяки чому не обсіпалися і не вицвітали. Рецепти складання фарб трималися у суворому секреті, передавалися від майстра до учня. Завдяки чудовим властивостям цієї техніки давньоруські розписи витримали випробування часом. На жаль, до нас не дійшли фрескові зображення язичницьких часів, але у деяких церквах (зокрема Софії Київській) можна побачити язичницькі сюжети і мотиви: полювання, ігри, гра на музичних інструментах, танки скоморохів, зображення дохристиянських символів тощо.

Значною складністю не тільки у художньому плані, але й технологічному відмічене мистецтво мозаїки. Мозаїчні зображення склалися зі смальти – відшліфованих кубиків спеціального кольорового скла, секрет виготовлення якого прийшов з Візантії і був утрачений під час монголо-татарського ярма. Колірна гама смальти нараховувала безліч відтінків (наприклад, зелена – понад 30, червона і синя – по 20 і т. д.). При виготовленні золотої смальти тонку металеву пластину вміщували між світлоносними шарами прозорого скла. Мистецтво мозаїки безпосередньо відтворювало релігійно-естетичну ідею світла як виявлення Божої краси, унаочнювало ісихастське розуміння світлоносної природи Божої енергії.

У прямому зв'язку з введенням східного християнства перебуває виникнення і розвиток етнонаціональної традиції іконописного мистецтва. Ікони писалися на дошках. Дошку вкривали особливим ґрунтом, потім наносили малюнок, по якому писали фарбами, розтертими на яєчному жовтку. Теми,

композиції, колірна гама зображень на іконах підкорялися суворим правилам – канону. У канонічних зображеннях немає «дзеркального» реалізму, їхня символіка дуже складна й естетично пов'язана з метафізичною умовністю «видимих образів невидимого світу». Незважаючи на традиційність ікони, найбільші майстри вміли, не пориваючи з канonom, наділяти свої твори неповторними індивідуальними рисами, наповнювати безплотні образи сакральними почуттями, що тяжіють до безсловесної, мовчазної, ісихастської молитви «серцем». У «Києво-Печерському патерику» описане життя знаменитого майстра Алімпія (Аліпія) Печерського, який писав ікони «духом», навіяним ісихазмом. Є гіпотеза, що знаменита «Трійця» А. Рубльова насправді належить натхненній ісихією творчості киеворуського Аліпія [4, с. 23]. Найдавніші з ікон, які збереглися до сьогодні, датуються приблизно часом князювання Володимира Мономаха. Привезена з Візантії ікона «Володимирська Богоматір» послужила основою низки ікон, які отримали назву «Замилування» і дали канон православної «духовності», що лежить в основі українського кордоцентризму. Джерелом кордоцентризму є, відтак, ісихастські традиції східно-християнства, які вплинули на становлення української естетичної думки.

У житті праукраїнців Київської Русі значне місце займали музика, пісні і танці, багато з яких отримало трансформацію від художніх форм язичницької культури (інколи ці чуттєво-плотські види мистецтва навіть заборонялися і переслідувалися). Пісня супроводжувала різні обряди, календарні свята. Знамениті фрески вежі Софіївського собору у Києві дають зображення давньоруських музикантів і танцюристів. За цими зображеннями, а також з билин, літописів ми знаємо про музичні інструменти Київської Русі – ріг, труби, бубон, гуслі, гудок, які мають язичницьке, дохристиянське етнокультурне походження. Музика і «музичні» види мистецтв свідчать про наявність розвиненого художньо-естетичного мислення, яке спиралося на «переробку» народного світогляду у мистецьких образах світу, чуття життя, «святотішенства».

Необхідно зазначити, що до світської музики, народних пісень і танців було негативне ставлення з боку представників офіційної церковної ідеології, які вважали їх «бісівськими ігрищами». Поряд із світським співом існував і церковний спів. З прийняттям християнства одноголосний спів став частиною богослужіння, бо православний канон не допускав інструментальної музики і ансамблевої поліфонії. Древньоруський церковний спів мав свої оригінальні наспіви, так званий «знаменний роспів», або «знаменний стиль». Спів вівся за спеціальними рукописами-книгами. Була створена й оригінальна система записування музичних творів – так зване «стовпове знамення», або «крюкова нотація». У XII–XIII ст. з'являється візантійського походження кондакарний роспів зі своєю системою записування – кондакарною нотацією, яка суттєво відрізнялася від візантійської системи письма.

Знаменний і кондакарний співи являли собою одноголосний спів. Але вже у XII–XIII ст. на їх основі виникає багатоголосся, відоме під назвою строчного співу, яке набуло пізніше великого розвитку і до XVI ст. оформилося, в основному, як триголосний хор. Виникнення церковного багатоголосся, своєю чергою, було пов'язане з народним хоровим мистецтвом, оскільки багатоголосний спів становить характерну рису східнослов'янського фольклору, успадкованого від дохристиянських часів [1, с. 187–188]. Пізніше, в добу бароко, на цих засадах виникне так званий «партесний»; по суті, поліфонічний церковний спів.

Отже, у становленні естетичної думки Київської Русі виявлялися як загально-християнські закономірності, так і етнокультурні особливості. Її глибинна онтологічна основа – самобутня культура східнослов'янських племен, їх міфологія, мова, фольклор, звичаї, традиції, обряди. Принциповим рубежем у розвитку киеворуської культури і художньо-естетичного мислення стало прийняття християнства із значним впливом візантійського віровчення і духовності, в тому числі естетики [2, с. 17]. У Київській Русі з'явилася тенденція синтезу традиційно-народного і християнського світоглядів, що визначально вплинуло на особливості естетичної думки. Культуротворчі процеси супроводжувалися відповідними естетичними транспозиціями в мистецтві, які з позицій «двокультур'я» надавали язичницьким цінностям умовного, стилізованого, декоративно-орнаментального характеру, а християнським – змістовного духовного наповнення символічних художніх форм. Зокрема, православний ісихазм – це джерело киеворуської естетики, в якій було втілено особливий тип гармонії – тиші, мовчання, світла, духовної енергії, врівноваженого темпоритму. В мистецтві це було наповнення духом божественної гармонії, спокою, ісихії, що наклало характерний відбиток на етнонаціональну ментальність та естетичну культуру в подальшій історії України-Руси.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамович С. Д. Церковне мистецтво / Семен Дмитрович Абрамович. – Київ : Кондор, 2005. – 206 с.
2. Бычков В. В. Эстетическое сознание Древней Руси / Виктор Васильевич Бычков. – М. : Знание, 1988. – 64 с.
3. Бычков В. В. Малая история византийской эстетики / В. В. Бычков ; отв. ред. Л. Лутковский. – Киев : Путь к истине, 1991. – 408 с.
4. Горвий А. В. Перший іконописець Київської Русі – Аліпій / Анатолій Васильвич Горвий. – К. : Наш час, 2008. – 140 с. – (Сер. «Невідома Україна»).

5. История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли : в 5 т. / ред. и сост. В. П. Шестаков – М. : Искусство, 1962–1970. – Т. 1. – 682 с.
6. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / Сергій Кримський. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 367 с.
7. Личкова В. А. Естетика святовідношення в українській художній культурі / Володимир Анатолійович Личкова // Філософія етнокультури – К. : Парапан, 2011. – 196 с.
8. Личкова В. А., Ширяєва Л. С. Синергія та людська креативність у релігійнознавчому та естетичному аспектах / В. А. Личкова, Л. С. Ширяєва // Людина. Культура. Освіта: матеріали других Всеукраїнських філософських читань пам'яті доктора філософських наук, професора Володимира Ісаковича Шевченка (м. Чернігів, 17 лютого 2012 року) – ЧДІЕУ, 2012. – С. 117–119.
9. Макар Н. (прот.) Актуальность исихастических исследований / Н. Макар // Христианская мысль. – 2006. – № 3. – С. 5–12.
10. Сбитнев Ю. Тайны родного слова: мое прикосновение к «Слову о полку Игореве» / Юрий Сбитнев. – Чернигов : Троица, 2010. – 176 с.
11. Сирцова О. М. Апокрифічна апокаліптика: філософська екзегеза і текстологія з виданням грецького тексту Апокаліпсиса Богородиці за рукописом XI століття / О. М. Сирцов. – К. : Видавничий дім «КМ Академія»; Університетське видавництво «Пulsари», 2000. – 326 с.
12. Шумило С. М. Исихастское учение в культуре Киевской Руси. Переводные произведения Ефрема Сирина и особенности их восприятия / С.М. Шумило // Вісник Чернігівського національного університету. – 2010. – С. 136–142 с.
13. Шуміло С. М. Таємниці Святої Русі / С. М. Шуміло. – Львів : Pulsари, 2001. – 215 с.

Рецензент – доктор філософських наук, заслужений працівник народної освіти в Україні, професор кафедри філософії та гуманітарних дисциплін Чернігівського національного технологічного університету **В. А. Личкова**